

АРХЕОЛОГІЯ
ТА ЕТНОЛОГІЯ
ПІВДНЯ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

УДК 902:572.902 (4.11)(08)

ББК 63.4(4)я43

A87

Редакційна колегія:

канд. іст. наук, доц. **З.П. Маріна** (відп. редактор), **Л.М. Голубчик**, заслужений працівник культури України, д-р іст. наук, проф. **В.Г. Кушнір**, д-р іст. наук, проф. **Р.О. Литвиненко**, д-р іст. наук, проф. **В.В. Отрощенко**, канд. іст. наук, доц. **О.В. Ромашко** (заст. відп. редактора), д-р іст. наук, проф. **С.І. Світленко**, д-р іст. наук, проф. **С.А. Скорий**, канд. іст. наук, доц. **Г.М. Тошев**, канд. іст. наук, доц. **Є.Л. Фещенко**

A87 Археологія та етнологія півдня Східної Європи:[зб. наук. пр.] / ред. кол.:
З.П. Маріна (відп. редактор) [та ін]. – Д. : «Ліра», 2016. – 392 с.

ISBN 978-966-383-820-5

Збірник присвячений річниці пам'яті доктора історичних наук, професора Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара В.А. Ромашка. У статтях розкрито проблеми етнічної та культурної історії стародавнього та сучасного населення півдня Східної Європи.

Розрахований на спеціалістів з археології та етнології, вчителів історії, краєзнавців, студентів історичних факультетів та всіх, хто цікавиться стародавньою історією населення півдня Східної Європи.

УДК 902:572.902 (4.11)(08)

ББК 63.4(4)я43

Відповідальність за точність наведених даних несуть автори статей. Позиція редколегії може не співпадати з поглядами авторів.

© Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара, 2016

© Автори статей, 2016

© Ліра, 2016

ISBN 978-966-383-820-5

СКІФО-САРМАТСЬКА АРХЕОЛОГІЯ

УДК 903(36) «63».621.97

Ю.В. БОЛТРИК, О.В. ЛІФАНТІЙ

Інститут археології
НАН УкраїниВИГОТОВЛЕННЯ ЗОЛОТИХ АПЛІКАЦІЙ КОСТЮМА В СКІФІЇ
(ПУАНСОН З КАМ'ЯНСЬКОГО ГОРОДИЩА)¹

Розглянуто бронзові пуансони для виготовлення коштовних металевих прикрас. До наукового обігу введено знахідку пуансона IV ст. до н. е. з Кам'янського городища. Крім того, проведено аналіз відомих на сьогодні виробів із антропоморфними зображеннями з Циркумпонтійської зони, а також окремих знахідок Середземномор'я.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, скіфська доба, пуансони для виготовлення золотих аплікативних прикрас.

Рассмотрены бронзовые пуансоны для изготовления драгоценных металлических украшений. В научный оборот вводится находка пуансона IV в. до н. э. с Каменского городища. Кроме того, проведен анализ известных на сегодня изделий с антропоморфными изображениями, происходящими из Циркумпонтийской зоны, а также отдельных находок Средиземноморья.

Ключевые слова: Северное Причерноморье, скифский период, золотые аплікативные украшения.

The paper considers bronze punches for making metal jewelry. Unpublished earlier the chance find of punch dated to the 4-th century BC from Kamjanske hillfort is introduced to consideration. In addition, the analysis of the presently known products with anthropomorphic images of the Black Sea basin, as well as some findings from Mediterranean basin was made.

Keywords: Northern Black Sea Region, Scythian period, punches for making gold applicative decorations.

Золоті прикраси скіфської доби – вельми цікавий об'єкт для вивчення, оскільки вони мають високу художню та матеріальну цінність, ще й не підвладні руйнуванню часом. Саме коштовні вироби з аристократичних курганів стимулювали цікавість ученого середовища до скіфських старожитностей.

Екскурс в історію розробки питання, на жаль, не дозволяють зробити обмежені обсяги роботи. Тому зазначимо, що найбільш докладно історіографію їх виробництва наве-

дено у роботах М.Ю. Трейстера [11], С. Кольковни [6] та Б. Куль [7].

Завдяки розробкам фахівців, на сьогодні картина виготовлення золотих аплікацій одягу стає більш чіткою [41, с. 17–19]. Так, для отримання платівок майстру необхідно було підготувати золотий лист певної товщини. Його отримували шляхом кування, у процесі якого на ньому могли утворюватися так звані закови, розшарування [44, с. 176]. Причому якість листа виступає показником

¹ Принагідно висловлюємо щире подяку директорці Кам'янсько-Дніпровського районного історико-археологічного музею О.І. Котовій за можливість публікації цього виробу.

майстерності коваля. Дослідниками виділено такі інструменти для виготовлення бляшок: пуансон, матриці двох видів – рельєфна (за Х. Блюмнером), чи позитивна, та контррельєфна (зворотна), чи негативна (за Х. Блюмнером, Г. Майроном) і ручний інструмент типу стека (за Шемаханською), а також молоточки для обробки листа [30, с. 26] або ж для ударів по зворотній частині пунсона [44, с. 179]. Крім того пластини могли піддаватися додатковій доробці шляхом гравіювання [30, с. 26].

Формування рельєфу зображення могло виконуватися такими прийомами:

- тисненням пуансоном із рельєфним (позитивним) зображенням на пластичній опорі;

- техніка басми – отриманням зображення на рельєфній дерев'яній чи металевій матриці дерев'яними паличками «чеканами»;

- карбування виконується без матриць на пластичній опорі металевими чеканами чи пуансонами;

- виготовлення рельєфів на негативній матриці;

- металопластика (виконується на пластичній опорі дерев'яними, кістяними чи металевими стилями).

У першому випадку під лист підкладається свинцева або бітумна подушка для уникнення пошкодження виробу, або ж самого пуансона. Ця техніка наближена до класичної басми, проте тут золотий лист підкладається під пунсон, а не зверху на матрицю [3, с. 239; 21, с. 299; 44, с. 179]. У цьому випадку рельєф чіткіший зі зворотної сторони виробу, тут же залишається слід від металевого пуансона, який має перпендикулярний відносно площини напрямком. Пуансон мав вигляд стержня з фігурним барельєфним зображенням на робочому кінці. Особливістю оформлення робочого кінця пуансона було обрамлення горизонтальною притискною площадкою, яка запобігала вигину листа вертикально довкола пуансона у процесі виготовлення (утворення гофри) [28, с. 185].

Із позитивної матриці отримати відтиск можна двома способами. Перший за О.І. Мінжуліним та М.С. Шемаханською називається

технікою басми. Він полягає у тому, що на рельєфне зображення матриці, виготовленої з бронзи, накладається золотий лист, на нього свинцева пластина. Легкими ударами дерев'яних молоточків свинець осаджується, і ця металева подушка разом із золотою пластиною заповнює всі заглибини, створюючи рельєфне зображення [30, с. 26]. У такому випадку чіткість зображення майже однакова з обох сторін, проте на звороті відбита фактура матриці [44, с. 179]. Хоча, за Р.С. Мінасяном до техніки басми належить дещо інакша операція, яку М.С. Шемаханська відносить до іншого різновиду одного й того ж прийому [44, с. 179], коли деформування листа, накладеного на рельєфну матрицю, відбувалося поступовою протиркою дерев'яними, кістяними чи металевими стеками (паличками з різною формою кінця) [28, с. 185]. Така обробка залишала характерні сліди від стеків у вигляді численних смуг. Як правило, їх траєкторія йде за контуром зображення, підкреслені окремі заглиблені деталі [23, с. 117]. У такому випадку бляшки, виконані на одній матриці, можуть відрізнятися у чіткості окремих ділянок через ручний спосіб протирання. Крім того, дослідниками простежено, що при виконанні у техніці басми з протиркою на краях готових виробів присутній характерний загин у внутрішню сторону [44, с. 180]. Слід додати, що у випадку відсутності на звороті виробу, виготовленого таким способом відбитку фактури матриці, вказує на використання матриці з м'якого матеріалу, ймовірно дерева [43, с. 190].

Негативну матрицю застосовували для виготовлення невеликих порожнистих об'ємних рельєфних предметів. У ній отримували дві половини виробу, які потім спаювали [44, с. 180]. На матрицю у такому випадку накладається золотий лист, потім свинцевий лист, по якому наносяться удари молотком. У разі застосування такої техніки зображення буде чіткішим на лицьовій стороні виробу [23, с. 117]. Р.С. Мінасян зауважує, що далеко не всі негативні матриці слугували для виготовлення металевих бляшок, а й для тиражування воскових моделей,

що використовували для лиття однакових металевих предметів та для виготовлення фаянсових прикрас. З їх допомогою могли виготовляти інструменти з позитивними зображеннями, для тиснення декору на шкірі та глині, для лиття в металеві кокілі тощо [29, с. 355]. Дослідник застерігає від ідентифікації кожної негативної матриці, як інструмента для відтискування бляшок.

Для отримання порожнистих предметів міг також використовуватися литий бронзовий стержень – формер, який закінчувався мініатюрним скульптурним зображенням. Г. Атанасов, на прикладі знахідки декількох формерів біля села Драгоеве в Болгарії, припускав, що такі інструменти використовували в якості пуансонів для виготовлення пустотілих половинок головки лева, з яких робили наконечники сережок та гривен. Процес, на його думку, виглядав так: інструмент ставили горизонтально на металеву пластину та м'яку опору і ударом молотка по стержню поблизу від головки робили відтиск. Слід від відтискання пластини відбивався на стержні та голівці. Так само чинили з протилежною стороною [14, с. 53, 58]. На це Р.С. Мінасян зауважив, що площадки у нього немає, крім того на тильному кінці відсутні сліди від ударів. На його думку, виріб отримувався шляхом обтяжки формера золотим листом, який потім розрізався на дві половини, котрі потім спаювалися [28, с. 185]. Дослідник зауважував, що формер є по суті позитивною матрицею [29, с. 356].

Ще один прийом – металоластика – полягає у вільному видавлюванні на золотому листі інструментом типу стека на м'якій підкладці. Ніякі додаткові інструменти у такому випадку не потрібні [44, с. 180].

Дослідники не уточнювали, які інструменти використовувалися для вирізання бляшки з листа. Це міг бути ніж, ножиці чи виріб типу стамески. М.С. Шемаханською на основі вивчення апікацій з Куль-Оби було виділено чотири види оформлення краю: лінія зрізу проходить паралельно площині основи зображення; одна сторона має невеликий наплив чи закруглений край; зріз зі стружкою; пило-

подібний зріз; нерівний зріз із порізами [44, с. 181]. Проте дослідниця не зазначила, якими інструментами отримувався той чи інший вид зрізу.

У цьому контексті доречно згадати рідкісну для теренів Степової Скіфії знахідку – бронзовий пуансон, що походить із Кам'янського городища.

До музею м. Кам'янка-Дніпровська у 1984 р. місцевим мешканцем Петренком було передано бронзовий пуансон із зображенням обличчя людини. Фотографію робочої частини цього виробу було опубліковано у монографії, присвяченій економіці Степової Скіфії [20, рис. 5; 6, 4], однак там наведено помилкову інформацію щодо публікації цього пуансона Б.А. Шрамком (Борис Андрійович опублікував інший пуансон) [20, с. 329]. Насправді, у 1980-х роках пуансон було передано на аналіз до Києва, після чого він повернувся до музею м. Кам'янка-Дніпровська. Втім, результати аналізу (табл.1), а також детальний малюнок виробу публікуються лише зараз.

Знахідка походить із берегової частини Кам'янського городища, що постійно руйнується водами Каховського водосховища. Пуансон має вигляд короткого майже круглого у перетині бронзового стержня з розширеннями на кінцях (рис. 1, 1–3). Верхній край косо зрізано та дещо розплющено внаслідок ударів по ньому молотком (?). Нижня робоча сторона пуансона має рельєфне зображення, яке на 5 мм виступає над робочою поверхнею. Довжина штампа 32 мм, діаметр у середній частині – 12 мм, у верхній частині – 14 мм, у нижній – 14,5×13,5 мм. Збереженість виробу гарна. Його поверхня вкрита тонким шаром благородної патини, тому виразно видно сліди, що вказують на відливання штампу за восковою моделлю. Виріб не зазнав доробок різцем.

На робочій частині пуансона рельєфне зображення так званої личини, або маски, розміром 9×8 мм. Обличчя овальне з трохи загостреним підборіддям. Зображення сильно стилізовані. Волосся передане шістьма повздовжніми валиками, відділеними одне від одного глибоко вирізаними борозенка-

ми. Лінія брів змикається над переніссям, ніби розмежовує обличчя на верхню та нижню частину. Очі вирізані у вигляді овальних горизонтально поставлених випуклостей. Ніс дещо спрощений, ніби продовжує рельєфну лінію брів. Рот, утворений ледь виступаючим рельєфним валиком, трохи відкритий. М'яко виділені вилиці плавно переходять у вузьке підборіддя. По периметру обличчя оточене невисоким (до 1мм) розчленованим валиком, що надає всьому зображенню закінчений вигляд. Розміри валика по зовнішньому краю 11,5×11мм. Довкола зображення є відтиснена площадка, яку робили майстри для запобігання утворення гофри.

Із Кам'янського городища походять ще декілька пуансонів. На першому, знайденому Б.М. Граковим, зображено лев'ячу (?) лапу [22, с. 134]. Із олов'янистої бронзи виготовлено пуансон із жіночим обличчям у фас із довгим волоссям та у невисокому головному уборі (?) [45, с. 220]. Така концентрація пуансонів на одній пам'ятці ставить Кам'янське городище в один ряд із такими загальноновизнаними ювелірними центрами, як Пантикапей. Адже з нього відомі лише чотири пуансони, які можна віднести до скіфського часу (табл. 2).

Хоча, варто нагадати думку дослідників античного виробництва про те, що штампи з такого відомого торевтичного центру як Боспор знищувалися навмисно, за прикладом монетних, щоб утримати монополію на виробництво золотих художніх виробів [17, с. 52, 33, с. 85]. Нам така вірогідність здається дещо міфічною з огляду на все більше накопичення джерел, що однозначно вказує на відсутність монополії на виготовлення золотих аплікацій за Боспором, навіть у IV ст. до н.е.

Слід зауважити, що не завжди можна впевнено судити про те, які саме вироби виготовлено з використанням того чи іншого штампа.

Інколи дослідники розходяться у думках про те, чи використовувався той або інший пуансон для виготовлення саме аплікацій одягу, а не, наприклад, у декорі коштовного посуду чи прикрас.

З певною долею припущення щодо використання у якості знаряддя для виготовлення аплікацій одягу (у тому числі так званих амфороподібних підвісок) можна назвати відомі нам 56 пуансонів. Походять вони з різних центрів Середземного та Чорного морів, які можна віднести до періоду античності (див. табл. 2). При цьому найдавніші датуються VI ст. до н. е. Хоча не слід забувати, що абсолютна більшість із них є випадковими знахідками, а це у свою чергу завжди залишатиме сумніви у певних датах.

Лише на 16 з них містяться антропоморфні зображення (рис. 1, табл. 2). Тобто розглянутий пуансон чудово доповнює доволі нечисельну колекцію подібних виробів.

Інструмент із Кам'янського городища цікавий ще й тим, що на відміну від більшості пуансонів із антропоморфними зображеннями він має численні відповідники у готових виробках, що походять з поховальних комплексів. Аналогічні зображення, що містяться на платівках, можна віднести до так званої «голови-маски». Найбільш близькими при цьому до зображення на пуансоні є бляшки з ЦПС Лугової Могили, поховання 2 кургану 6 біля с. Водославка², поховання 1 кургану 8 біля с. Вовчанське³, поховання 2 кургану 22 групи Червоного Перекопу, південної гробниці №4 Гайманової Могили, Денисової Могили, а також жіночої могили Мелітопольського кургану. Теж близькими, проте з певними відмінностями є зображення на дрібних пластинках з кургану 10 та поховання 2 кургану 11 Верхньорогачицької (Гюнівської) курганної групи, Тетяниної Могили. Зазначимо, що з огляду на довгий ряд схожих зображень у вже готових виробках, окреслити вузькі рамки ймовірно-

² Висловлюємо щирі вдячність м.н.с. Наукових фондів ІА НАНУ А.О. Денисовій за можливість ознайомитися з матеріалами з курганів біля сіл Водославка та Вовчанське.

³ У тексті звіту та публікації матеріалу згадка про цю пластинку відсутня. За ними, у цьому похованні були знайдені 8 пластинок у вигляді зібганого лева [24, с. 61; 36, с. 8]. Проте на основі вивчення матеріалів з I Розділу Наукових фондів ІА НАНУ, автори дізнались, що з 8 платівок лише 7 містять зображення зібганої тварини, а остання – зображення людського обличчя. Ймовірно, через схожість у розмірах та приблизно однаковий овальний контур, та, вірогідно, брак часу, дослідниками не було помічено, що одна пластинка має окремішнє від інших зображення.

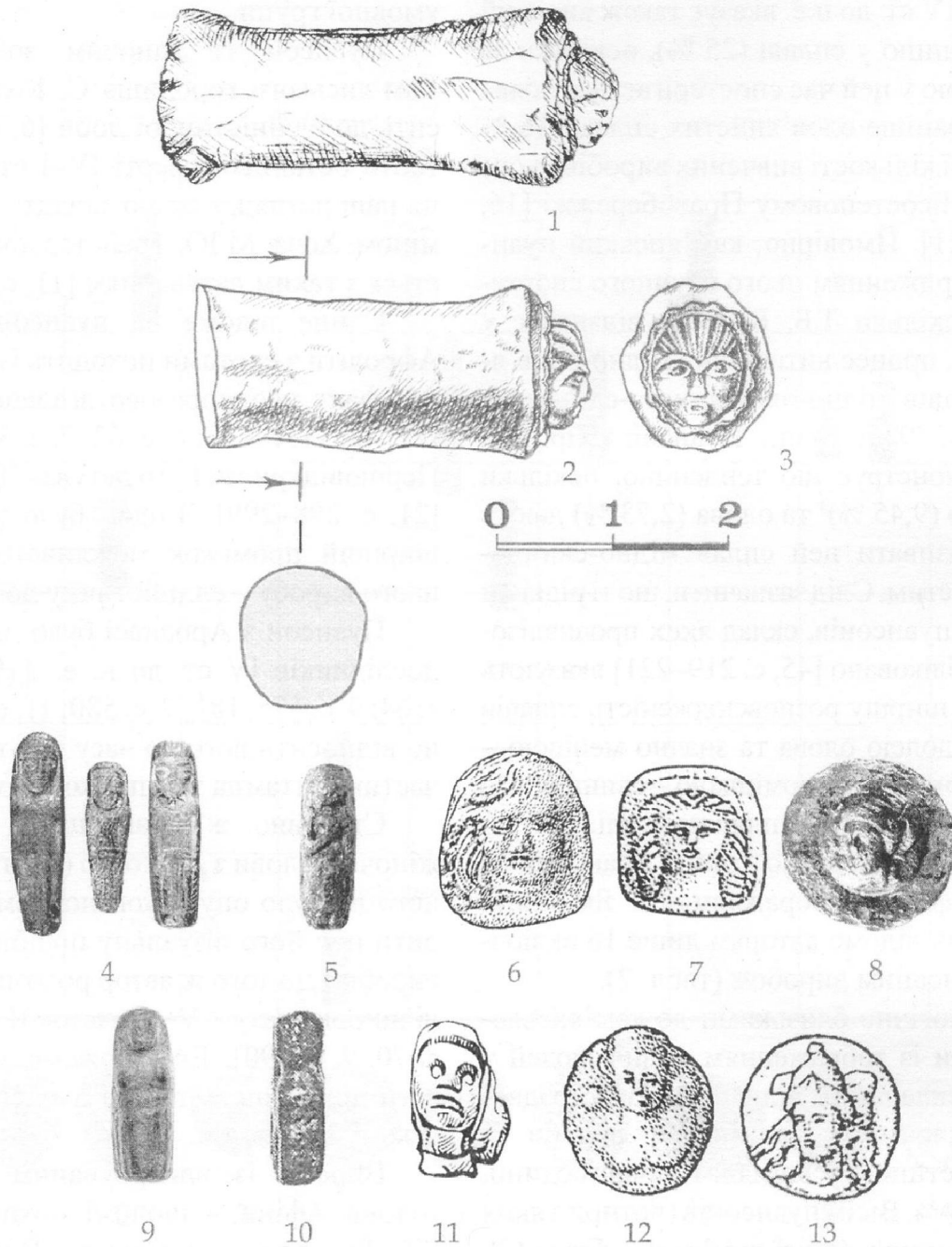

Рис. 1. Бронзові пуанسونи з антропоморфними зображеннями: 1 – пуансон з Кам'янського городища 1984 р. (малюнок профілю до проведення металографічного аналізу); 2,3 – пуансон з Кам'янського городища 1984 р. (сучасний стан). Робочі частини пуансонів з: 4– Гюре (?), Східна Лідія, Туреччина; 5 – Опрінейон (Orhuneion), Північна Троада, Туреччина (Археологічний музей міста Ушак); 6 – Арбанасі, Болгарія; 7 – Кам'янське городище, Україна; 8 – Єгипет (?)(Франкфурт, Археологічний музей); 9– Мала Азія (?) (Мюнхен, Державне античне зібрання); 10, 11 – Березань, Україна; 12 – Тірітака, Україна; 13 – Радовану, Румунія

го побутування цього пуансона не вдається. Відмітимо лише, що пуанسونи з подібним візерунком використовувалися переважно у третій чверті IV ст. до н. е. (табл. 3 та рис. 2). У той час як ширше тло подібних пластин вказує на перші три чверті цього ж сторіччя. Слід також зазначити, що із загальної картини

аналогій дещо випадає зображення «масок» із поховання 1 кургану 8 біля с. Вовчанське. С.В. Полін відніс його до другої половини V ст. до н. е. [36, с. 46]. Це може свідчити або на користь того, що пластинки з цього кургану є найбільш ранніми з відомих, або ж, швидше за все, на занадто занижену дату комплексу.

Побічно на датування пуансона, що розглядається, IV ст. до н.е. вказує також високий відсоток свинцю у сплаві (25 %), оскільки за Т.Б. Барцевою у цей час спостерігається поява невідомих раніше олов'янистих сплавів (6 % від загальної кількості вивчених виробів цього періоду) у Лісостеповому Правобережжі [16, табл. 2, с. 21]. Ймовірно, кам'янський пуансон є підтвердженням цього влучного спостереження, оскільки Т.Б. Барцева відзначає у IV ст. до н.е. процес витіснення мідно-олов'янистих сплавів мідно-олов'янисто-свинцевими [16, с. 35, 89, 90 та ін.]. Пуансон з Тірітаки яскраво демонструє цю тенденцію, оскільки долі свинцю (9,45 %)⁴ та олова (2,73 %) дають підстави називати цей сплав мідно-свинцево-олов'янистим. Слід зазначити, що ті рідкісні екземпляри пуансонів, склад яких проаналізовано та опубліковано [45, с. 219–221] вказують на відносно ширшу розповсюдженість сплавів із більшою долею олова та значно меншою – ймовірно, природною домішкою – свинцю⁵. Це вирізняє описаний екземпляр на їх тлі.

Коротко розглянемо інші пуанسونи з антропоморфними зображеннями. Як зазначено вище, їх відомо авторам лише 16 включно з уже описаним виробом (табл. 2).

Морфологічно близькими до кам'янського є пуанسونи із зображенням обличчя людей у фас. Вони складають більшість. Всього двома екземплярами представлено вироби із робочою частиною у вигляді голови людини, повернутої у $\frac{3}{4}$. Вісім пуансонів (чотири з яких складають серію з однієї пам'ятки – Гюре (?), Східна Лідія), що датуються в цілому другою половиною VI – початком V ст. до н.е., містять зображення жіночної фігури у повний зріст, вдягну у хітон.

Отже, до умовно чисельнішої групи належать пуанسونи з Кам'янського городища, Березані, Арбанасі, Драгоево та Тірітаки. Вони мають більш широкий час побутування.

Так, пуансон із Березані, на якому зображено голову людини у фас, датовано дослідниками останньою чвертю VI ст. до н.е.

(табл. 2). Це найдавніший виріб із цієї доволі умовної групи.

Пуансон із жіночим зображенням із Кам'янського городища С. Кольковна відноситься до елліністичної доби [6, с. 52, табл. 1], тобто останньої чверті IV–I ст. до н.е., що, на наш погляд, є дещо занадто розлогим терміном. Хоча, М.Ю. Трейстер, схоже, погоджується з таким датуванням [11, с. 75].

Єдине відоме на пуансоні зображення Афродіти з еротами походить із Тірітаки. Цей артефакт неодноразово згадано в літературі [21; 42; 11, с. 173; 6, с. 62; 7, с. 580; 40, с. 323]. Першовідкривач його датував III – II ст. до н.е. [21, с. 298–299]. Згодом було запропоновано ширший проміжок можливого побутування цього виробу – елліністичну добу [11, с. 173].

Пуансон з Арбанасі було датовано рядом дослідників IV ст. до н.е., [19, с. 62–65, 6, с. 64; 9, с. 175, 181; 7, с. 580; 11, с. 79], що умовно відносить його до часу існування нижньої частини штампа з Більського городища.

Стосовно ж пуансона із зображенням жіночої голови з Драгоево (Болгарія), на жаль, його не було опубліковано, тому важко говорити про його візуальну подібність до інших виробів. До того ж автор розкопок навів доволі широку дату – V – початок II ст. до н.е. [15, с. 70; 9, с. 190]. Тому можемо лише констатувати присутність такого пуансона на фракійському поселенні.

Вироби із викарбуваним зображенням голови Афін у шоломі походять із Румунії (Радовану) та Єгипту. Причому обидві випадкові знахідки датуються дослідниками на підставі аналогічних зображень V ст. до н.е. [7, с. 580, 582] та останньою чвертю III ст. до н.е. [11, с. 172] відповідно. Проте хотілося б зазначити, що відносно нещодавно були відкриті пластинки-прикраси одягу, які можуть заповнити певну лакуну у існуванні пуансонів із зображеннями голови Афін, розвернутої в $\frac{3}{4}$. Маємо на увазі аплікації з Лугової Могили (Олександропільського кургану), що були знайдені при останньо-

⁴Наводимо за В.Ф. Гайдукевичем [21, с. 300].

⁵Винятком є більш високий відсоток (1,8 %) свинцю, що містився у заглибленні нижньої частини бронзового штампа з Більського городища. Це пояснюється особливостями виготовлення методом відбивання на свинцевій подушці.

рр. до
н.е.

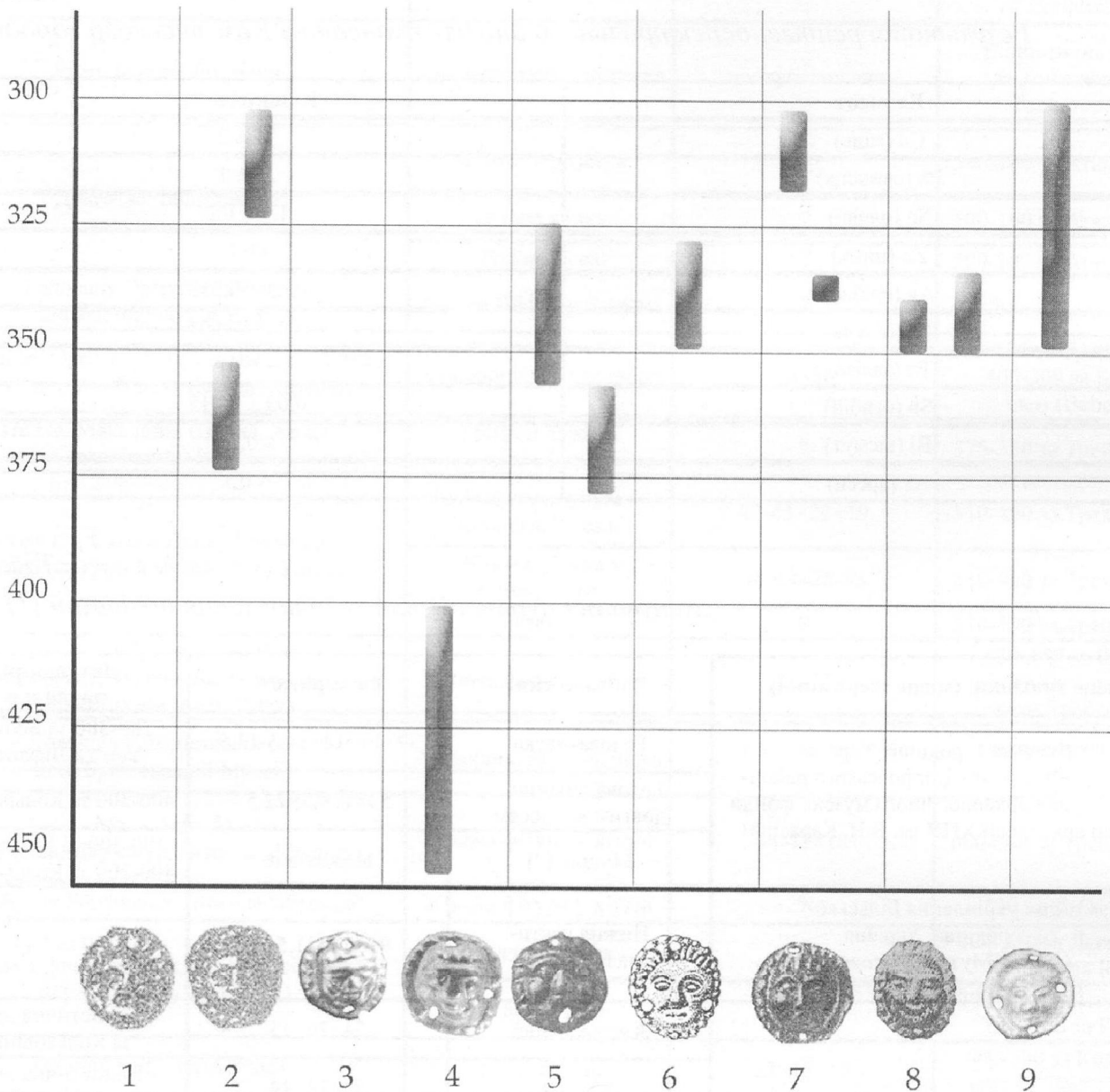

Рис. 2. Датування аплікацій-аналогій до Кам'янського пуансона 1984 року: 1 – Верхній Рогачик к. 10; 2 – Верхній Рогачик к. 11 п. 2; 3 – Водославка к. 6 п. 2; 4 – Вовчанськ к. 8 п. 1; 5 – Гайманова Могила ПдГ №4; 6 – Денисова Могила; 7 – Лугова Могила ЦПС; 8 – Мелітопольський курган; 9 – Тетянина Могила (к. 46 п. 2).

му дослідженні залишків цієї пам'ятки [35]. Вони відносяться до 340–330 рр. до н.е. за С.В. Поліним та до 320–300 рр. до н.е. за А.Ю. Алексеевим, тобто маркують використання подібних пуансонів у другій половині IV ст. до н.е. На близькість зображень на пластинках та на описаних пуансонах вказує зображення аттичного шолома із трьома виступами (можливо, це гребеневий шолом чи то одногребеневий із нащічниками, що їх піднято догори), які є типовими для зобра-

ження цієї богині у класичний період на монетах Лесбосу та дещо спрощених варіантах у елліністичний – на монетах Сицилії.

Отже, вироби із зображеннями голів антропоморфних персонажів використовувалися починаючи з VI ст. до н. е і побутували до кінця доби скіфського панування у Причорномор'ї, а також і після падіння Великої Скіфії.

Пуансон із Кам'янського городища, що ми публікуємо у даній роботі, разом із трьома

іншими подібними артефактами з цієї пам'ятки, засвідчує існування тут майстерні або ж майстерень з виробництва металевих аплікацій. Не виключаємо, що ці майстерні знаходилися в складі вірогідного грецького кварталу⁶ Кам'янського городища.

Таблиця 1
Результати рентгеноспектрального аналізу пуансона з Кам'янського городища⁷

Елемент	Кількість, %
Cu (мідь)	73 ± 2
Pb (свинець)	25 ± 1
Sn (олово)	1,7 ± 0,2
Zn (цинк)	<0,1
Ag (срібло)	0,03 ± 0,015
Ni (нікель)	0,035 ± 0,01
Fe (залізо)	< 0,01
Sb (стибій)	0,03 ± 0,015
Bi (вісмут)	< 0,03
As (арсен)	< 0,1

Таблиця 2
Датування пуансонів для виготовлення аплікацій (?) одягу

Місце знахідки, (місце зберігання)	Зображення	Розміри, мм	Датування, рр. до н.е.
Кам'янське городище, Україна (фонди Кам'янсько-Дніпровського районного історико-археологічного музею, фонди Музею археології ХНУ ім. В.Н. Каразіна)	Голова-маска	32×12×14×14,5-13,5	380-300 за Болтриком та Ліфантій
	Голова людини з довгим волоссям	53×11×20-22,5	400-300 за Кольковною
	Мушля (?)	Не вказано	400-300 за Граковим ; 400-200 за Кольковною
Східне укріплення Більського городища, Україна (фонди Музею археології ХНУ ім. В.Н. Каразіна)	Нижня частина пуансону	91×27×21,5-20	400-300 за Шрамком
Пантикапей (?), Україна (фонди Одеського археологічного музею) ⁸	Квітка арацеї	54×20×15	Еліністична доба за Кольковною
	Мушля	70×14×14	Еліністична доба за Кольковною
	Зооморфне (?)	52×18×13	Еліністична доба за Кольковною
	Не визначено	70×14×10	Еліністична доба за Кольковною
Тірітака, Україна (?)	Афродіта та Ероті	42×16	300-100 за Гайдукевичем та Кольковною
Березань, Україна, Росія (Санкт-Петербург, Державний Ермітаж)	Голова людини	47,6×21,2×10	525-500 за Соловйовим та Трейстером
	Фігура людини	31,7×13,3×4,3	550-500 за Соловйовим та Трейстером
Херсонес, Україна (Севастополь, НЗ «Херсонес Таврійський» (?))	Зображення не збереглося		Еліністична доба за Кольковною

⁶ Можливо, подібного до зафіксованого на Єлізаветівському городищі [27, с. 248–260].

⁷ Аналіз зроблено у 1986 р. на прохання Ю.В. Болтрика науковими співробітниками Інституту металофізики ім. Г.В. Курдюмова НАНУ В.В. Дідиком та В.В. Бурцевим.

⁸ Слід зазначити, що в цьому ж музеї можуть зберігатися ще як мінімум два неопублікованих раніше пуансони [6, с. 62].

Піржоая, Добруджа, Румунія (Călărași, Muzeul regional de istorie)	Голова хижого птаха у профіль	47×12×18	500-400 за Кулікою (Culică) та Трейстером
Арбанасі, Болгарія (Софія, Археологічний Музей)	Голова людини з довгим волоссям	50×?	400-300 за Василевим, Тонковою та Трейстером
Руен, Бургас, Болгарія	Амфороподібна підвіска	неопубліковане	Еліністична доба за Тонковою та Трейстером
Драгосво, Болгарія (?)	Лотос та розетка	?	500-100 за Атанасовим
	Голова жінки	?	500-100 за Атанасовим
	Голова лева	?	500-100 за Атанасовим
Радовану, Румунія (Călărași, Muzeul regional de istorie)	Голова Афіни у шоломі	?	500-400 за Куль
Опрішор (Oprisor), Румунія (Dorbeta Turnu-Severin, «Iron Gates» Region Museum)	Амфороподібна підвіска	59×30	600-500 за Трейстером, 400-300 за Бабешем (Babeș)
Пелла, Македонія (Пелла, Археологічний Музей)	Грифон лежить у профіль	?	375-350 за Трейстером
Гуре (?), Східна Лідія, Туреччина (Археологічний музей міста Ушак)	Амфороподібна підвіска, 22 екз.	42-43×22×19	510-490 за Трейстером
	Жіноча фігура у хітоні, 4 екз.	38-49×25-33	510-490 за Трейстером
	Розетка	?	510-490 за Трейстером
Опрінейон (Orhneion), Північна Троада, Туреччина (Археологічний музей міста Ушак)	Жіноча фігура у хітоні	31×22	550-450 за Озгеном та Озгюрком, а також Трейсером
Колекція Гамільтона (Лондон, Британський Музей)	Амфороподібна підвіска	?	елліністична доба за Трейстером
Мала Азія (?) (Мюнхен, Державне античне зібрання)	Жіноча фігура у хітоні	34-41×18	600-500 за Трейстером
? (Берлін, Берлінське античне зібрання)	Жіноча фігура у хітоні	?	530 за Зіммером
Уляп, Ульський ауд., Росія (Москва, Державний музей Сходу)	Котячий хижак	?	400-350 за Лесковим; 600-400 за Куль
	Не визначено	?	400-350 за Лесковим; 600-400 за Куль
Ідаліон, Кіпр (Стокгольм)	Лотос квітне	22×15×12	600-500 за Кольковою та Трейстером
Єгипет (?) (Франкфурт, Археологічний музей)	Голова Афіни у 3/4	45×?	220-200 за Трейстером

Таблиця 3

Датування комплексів із пластинками, виготовленими подібними до кам'янського пуансонами

Назва комплексу	Датування
Верхній Рогачик к.10	—
Верхній Рогачик к.11, п. 2	325-300 за Болтриком / 375-350 за Поліним
Водославка к.6, п.2	—
Вовчанське к.8, п.1	450-400 за Поліним
Гайманова Могила ПдГ№4	360-325 за Алексєєвим вцілому для кургану / 380-365 за Поліним
Денисова Могила	350-320 за Болтриком
Лугова Могила (ЦПС)	320-300 за Алексєєвим / 340-330 за Поліним
Мелітопольський Г1	350-340 за Поліним / 350-320 за Алексєєвим
Тетянина Могила (к.46, п.2)	350-300 за Мурзіним

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Babeş M. O unealtă toreutică din sec. IV - III a. Chr. de la Oprisor (jud. Mehedinți) / M. Babeş // Studii si cercetări de istorie veche și arheologie. – 1993. – Tomul 44 – Nr. 2. – S. 125–134.
2. Bieg G. Neue Funde aus der Troas – eine archaische Bronzepunze aus Ophryneion und ein hellenistischer Klappspiegel mit Erosrelief aus der Umgebung von Kumkale, Provinz Çanakkale / G. Bieg // Studia Troica. – Band 12. – 2002. – S. 451–466.
3. Blümner H. Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern / H. Blümner. – Band 4. – Leipzig, 1886. – 631s.
4. Culică V. O unealtă Scitică de orfăurărie la Dunărea de Jos / V. Culică // Studii si cercetări de istorie veche și arheologie. – Tomul 18. – Nr. 4. – București, 1967. – P. 677–685.
5. Kaeser B. Vier archaische ostgriechische Goldschmiedepunzen / B. Kaeser // Berichte der staatlichen Kunstsammlungen. Neuerwerbungen. Glyptothek und Antikensammlungen. Münchner Jahrbuch der bildenden Kunst 3. – Folge XLV. – 1994.
6. Kolkowna S. Antike Werkzeuge zur Produktion metallener Juweliererzeugnisse aus der nördlichen und westlichen Schwarzmeerküste / S. Kolkowna // Archeologia. – 29. – 1978. – S. 46–98.
7. Kull B. Die Siedlung Oprisor bei Turnu Severin (Rumänien) und ihre Bedeutung für die thrakische Toreutik / B. Kull, I. Stînga // Germania 75. – 1997. – S. 551–584.
8. Özgen I. Heritage Recovered. The Lydian Treasure / I. Özgen, J. Öztrürk – Istanbul, 1996 – 247 p.
9. Tonkova M. Vestiges d'ateliers d'orfèvrerie thrace des Ve-IIIe s. av. J.-C. (sur le territoire de la Bulgarie) / M. Tonkova // Хеліс III. Част първа. Култура и религия в Североизточна Тракия. – 1994. – S. 175–200.
10. Torbov N.T. Bronzestempel mit Stierkopfdarstellung aus Nordwestbulgarien / N.T. Torbov und E.I. Paunov // Antike Bronzen. Werkstattkreise: Figuren und Geräte. Akten des 14. Internationalen Kongresses für antike Bronzen in Köln, 21 bis 24. September 1999. [Ed. Thomas R.] – Cologne, 2000. – S. 267–275.
11. Treister M.Yu. Hammering Techniques in Greek and Roman Jewellery and Toreutics / M.Yu. Treister. [Ed. by J. Hargrave]. – Leiden; Boston; Köln; Brill, 2001. (Coloquia pontica; Vol. 8) – 617 p.
12. Zimmer G. Antike Werkstattbilder (Bilderhefte der Staatlichen Museen Preussischer Kulturbesitz 52) Berlin: Published by Gebr. Mann, 1982.
13. Алексеев А.Ю. Хронография Европейской Скифии VII – IV веков до н. э. / А.Ю. Алексеев – СПб.: Издательство Государственного Эрмитажа, 2003. – 410 с.
14. Атанасов Г. Печати от колекцията на музея в Шумен V–II вв. пр. хр. / Г. Атанасов // Известия на Историческия музей. – Книга XII. – Шумен, 2004.
15. Атанасов Г. Тракийско селище в околности на с. Драгоево // АОР за 1986. – Разглед, 1987 – с. 70.
16. Барцева Т.Б. Цветная металлообработка скифского времени / Т.Б. Барцева. – М., 1981. – 126 с.
17. Блаватский В.Д. О боспорском ремесле IV – I вв. до н. э. / В.Д. Блаватский // СА. – 1959. – XXIX – С. 42–57.
18. Болтрик Ю.В. Посуда из скифских погребальных комплексов Рогачикского курганного поля / Ю.В. Болтрик, Е.Е. Фиалко // Stratum plus. – №3. – 2010. – С. 289–323.
19. Василев В. Тракийски бронзов печат от IV в. пр. н. е. / В. Василев // Векове. – 1978. – №1. – С. 62–65.
20. Гаврилюк Н.А. Экономика Степной Скифии VI–III вв. до н. э. / Н.А. Гаврилюк. – 2-е изд., перераб. и доп. – К.: Видавель Олег Філюк, 2013. – 712 с.
21. Гайдукевич В.Ф. Находка античного бронзового штампа в Тиритакте / В.Ф. Гайдукевич // СА. – Т. VI. – 1940. – С. 298–301.
22. Граков Б.Н. Каменское городище на Днепре / Б.Н. Граков // МИА. – 1954. – №36. – 238 с.
23. Журавлев Д.В. Ювелирные изделия из кургана Куль-Оба в собрании Исторического музея. Историко-технологическое исследование / Д.В. Журавлев, Е.Ю. Новикова, М.С. Шемаханская. – М.: Исторический музей, 2014. – 352 с.
24. Кубышев А.И. Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции ИА АН УССР с. Волчанск, Владимировка, Красное Акимовского р-на Запорожской обл. / А.И. Кубышев, В.В. Дорофеев, Ю.А. Шилов, С.В. Полин, Н.П. Шевченко, Л.А. Черных, И.Л. Марченко, О.Б. Солтыс, В. Сердюков, С.А. Якунов // Архив ІА НАНУ. – ф.о.1980/15.
25. Манцевич А.П. К вопросу о торевтике в скифскую эпоху / А.П. Манцевич // ВДИ. – 1949. – №2. – С. 196–220.
26. Марченко И.Д. Материалы по металлообработке и металлургии Пантикалея / И.Д. Марченко // МИА. – №56. – 1957. – С. 160–173.
27. Марченко К.К. Елизаветовское городище на Дону / К.К. Марченко, В.Г. Житников, В.П. Копылов. – М., 2000. – 281 с.
28. Минасян Р.С. Матрица – «формер» / Р.С. Минасян // АСГЭ. – №38. – 2010. – С. 180–195.
29. Минасян Р.С. Металлообработка в древности и Средневековье / Р.С. Минасян. – СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2014. – 472 с.
30. Мінжулін О. Реставрація творів з металу / О. Мінжулін. – К.: Спалах, 1998. – 232 с.
31. Мурзин В.Ю. Отчет о работе Чертомлыкской археологической экспедиции в 1986 году / В.Ю. Мурзин, Р. Ролле // Архив ІА НАНУ. – ф.о.1986/3.
32. Никулицэ И.Т. Северные фракийцы в VI – I вв. до н. э. / И.Т. Никулицэ. – Кишинев: «Штиинца», 1987. – 270 с.
33. Онайко Н.А. Заметки о технике боспорской торевтики / Н.А. Онайко // СА. – 1974. – №3. – С. 78–86.
34. Онайко Н.А. О воздействии греческого искусства на меото-скифский звериный стиль (К постановке вопроса) / Н.А. Онайко // СА. – 1976. – №3. – С. 76–86.
35. Полин С.В. Работы на Александропольском кургане в 2008 г. / С.В. Полин, М.Н. Дараган // СҮМВОЛА 1. Античный мир Северного Причерноморья. Новейшие находки и открытия. – М., 2010. – С. 187–205.
36. Полин С.В. Скифские курганы Утлюкского междуречья (в северо-западном Приазовье) / С.В. Полин, А.И. Кубышев. – К.: Типография федерации профсоюзов, 1997. – 87 с.
37. Полин С.В. Скифский Золотобалковский курганный могильник V–IV вв. до н. э. на Херсонщине / С.В. Полин. – К.: ФОРМ «Видавель Олег Філюк», 2014. – 776 с.

38. Сокровища курганов Адыгеи. Каталог выставки. / науч. ред. А.М. Лесков. – М.: Сов. художник, 1985. – 152 с.

39. Соловьев С.Л. Бронзовые штампы с Березани / С.Л. Соловьев, М.Ю. Трейстер // СГЭ. – Т. 62. – С. 96–101.

40. Трейстер М.Ю. Синкретические женские божества на ювелирных изделиях из Фанагории и Горгиппии первых веков н.э. и некоторые наблюдения об иконографии Афродиты Урании на Боспоре / М.Ю. Трейстер // ПИФК. – 1 (47). – 2015. – С. 308–337.

41. Уильямс Д. Греческое золото. Ювелирное искусство классической эпохи. V–IV вв. до н. э. / Д. Уильямс, Дж. Огден. – СПб.: Гос. Эрмитаж, 1995. – 272 с.

42. Харко Л.П. К вопросу о производстве золотых бляшек в Черноморье / Л.П. Харко / МИА. – №96. – 1966. – С. 223–224.

43. Шемаханская М.С. Моделирование процессов изготовления нашивных бляшек / М.С. Шемаханская, Н.С. Яковлева // Ювелирные изделия из кургана Куль-Оба в собрании Исторического музея. Историко-технологическое исследование. – М.: Исторический музей, 2014. – С. 183–190.

44. Шемаханская М.С. Химико-технологическое исследование ювелирных изделий из Куль-Обы / М.С. Шемаханская // Ювелирные изделия из кургана Куль-Оба в собрании Исторического музея. Историко-технологическое исследование. – М.: Исторический музей, 2014. – С. 170–182.

45. Шрамко Б.А. Об изготовлении золотых украшений ремесленниками Скифии / Б.А. Шрамко // СА. – 1970. – №2. – С. 217–221.

Надійшла до редколегії 30.06.2016

УДК:904.5(292.485) «6383»

Д.С. ГРЕЧКО

Институт археологии
НАН Украины

О КРИТЕРИЯХ ВЫДЕЛЕНИЯ КОЧЕВНИЧЕСКИХ ЗАХОРОНЕНИЙ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ В ЛЕСОСТЕПИ

Освещена проблема выделения захоронений кочевников в Лесостепи. Значимыми индикаторами выступают металлические навершия, переднеазиатские трофеи, парные бронзовые жертвенные ножи, наборы вооружения и каменное блюдо с зеркалом, присутствие следов мясной напутственной пищи.

Ключевые слова: восточноевропейская Лесостепь, скифское время, курган, кочевники, признаки.

Освітлено проблему виділення поховань кочовиків у Лісостепу. Значущими індикаторами номадів служать металеві навершия, передніазійські трофеї, парні бронзові жертвоні ножі, набори озброєння і кам'яне блюдо та дзеркало, присутність слідів м'ясної напутньої їжі.

Ключові слова: східноєвропейський Лісостеп, скіфський час, курган, кочовики, ознаки.

The article discusses the allocation of the nomads graves in the forest-steppe. To solve this problem, you must analyze the whole complex of the symptoms. Separately taken the reins of the findings of the parts and other elements of the funeral ceremony can not be entirely nomadic characteristics. A more important indicators of the nomads can be serve as metal tops, meat parting meal, Near Eastern trophies, twin bronze sacrificial knives, weapons sets and stone dish and mirror.

Keywords: East European forest steppe, Scythian time, mound, nomads signs.

На сегодняшний день факт существования в Лесостепи, начиная с раннескифского времени, объединения кочевников (скифов-иранцев) и земледельческого аборигенного

населения под эгидой первых является общепризнанным. Данные группы населения имели различную этническую принадлежность, отличные традиции и стояли на разных уров-